

ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ARCHITECTURE

ՀՏԴ՝ 72.03

DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-113

ԱՐՑԱԽԻ ԵՎ ԱՆԻ-ՇԻՐԱԿԻ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ
ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Լյուբա Վ. Կիրակոսյան

Հարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարան, Երևան
Երևանի պետական համալսարան, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Արցախի և Անի-Շիրակի ճարտարապետական ժառանգությունը, ունենալով տեղական և տեղագրական պայմաններից բխող ինքնատիպություն, ունի նաև ընդհանրություններ, որոնք արտահայտվել են շինարարական տեխնիկայում, քարի կիրառման եղանակներում, կոնստրուկտիվ լուծումներում, հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքներում, զարդամոտիվներում: Լյուբեր և մեթոդներ. Անի-Շիրակի (Անիի Մայր և Փրկչի տաճարներ, Հառիճավանք, Մարմաշեն) և Արցախի (Գանձասար, Դաղիվանք, Գտչավանք, «Բոհի եղջի», Եղիշա առաքյալ) ճարտարապետական դպրոցների պատկանող մի շարք կարևոր համալիրների օրինակներով դիտարկվել են հորինվածքային, կառուցվածքային և գեղարվեստական առնչություններն ու վարդապետ-ճարտարապետների համագործակցության հարցերը: Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառվել են պատմաճարտարապետական հետազոտության մեթոդներ՝ համեմատական վերլուծություն, տիպաբանական ուսումնասիրություն, կառուցվածքային և գեղարվեստական առանձնահատկությունների համադրում, ինչպես նաև մատենագրական և վիմագրական աղբյուրների քննություն: Կարևոր են եղել բնօրինակային հետազոտությունները: Վերլուծություն. Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Անիի Մայր տաճարի, Հառիճավանքի, Մարմաշենի, Գանձասարի, Դաղիվանքի, Գտչավանքի եկեղեցիները պատկանում են վաղմիջնադարյան «գմբեթավոր դահլիճ» հորինվածքին: Առնչություններն արտահայտված են նաև համաչափություններում: Արցախի և Անիի քարագործ վարդապետ-ճարտարապետների համագործակցության հարցը քննարկվում է «Բոհի եղջի» համալիրի օրինակով, որտեղ թվակիր արձանագրության մեջ հիշատակված է անեցի վարդապետ Խաչենիկը: Նա կերտել է նաև «Բոհի եղջի»-ի կոթողները, որոնց ձևա-

վորման մեջ կիրառվել է անիական «գեղատեսիլ ոճը»: Այս ոճի հայտնվելը 12-13-րդ դարերում հիմնականում կապված էր Անիի քաղաքային մշակույթի հետ, որը անեցի վարպետների շնորհիվ տարածում է ստացել նաև Արցախում: Արդյունքներ. Ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ Արցախի և Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների միջև գոյություն են ունեցել սերտ մշակութային կապեր: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ Անի-Շիրակի և Արցախի ճարտարապետական դպրոցները, պահպանելով իրենց տեղական առանձնահատկությունները, միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական մշակույթի շրջանակում զարգացել են փոխադարձ ազդեցությունների և ստեղծագործական համագործակցության պայմաններում: Ակադեմիական քննությամբ շեշտադրվել է երկու ճարտարապետական դպրոցների մեկ միասնական՝ հայկական ճարտարապետական ոճին պատկանելությունը:

Բանալի բառեր՝ ճարտարապետական դպրոց, Անի, Արցախ, «գեղատեսիլ» ոճ, հորինվածք: **Ինչպես հղել՝** Կիրակոսյան Լ. *Արցախի և Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների առնչությունների հարցի շուրջ* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի: 2026: Հ. 2 (29): 113 – 130 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-113

ON THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE ARCHITECTURAL SCHOOLS OF ARTSAKH AND ANI-SHIRAK

Lyuba V. Kirakosyan

National University of Architecture and Construction, Yerevan
Yerevan State University, RA

Abstract

Introduction: The architectural heritage of Artsakh and Ani-Shirak, while possessing distinctive features shaped by local environmental and topographical conditions, demonstrates numerous similarities manifested in construction techniques, methods of stone processing and use, structural solutions, floor-plan and spatial compositions, as well as decorative motifs. **Materials and Methods:** The study examines compositional, structural, and artistic relationships, as well as issues of cooperation among master architects and stone carvers, through examples of major monuments belonging to the architectural schools of Ani-Shirak (Ani Cathedral, the Church of the Redeemer, Harichavank, and Marmashen) and Artsakh (Gandzasar, Dadivank, Gtchavank, Bri Yeghtsi, and Yeghisha Arakel Monastery). The research employs historical-architectural methods, including comparative analysis, typological study, comparison of structural and artistic features, and examination of literary and epigraphic sources. Particular importance was attached to field and on-site investigations. **Analysis:** Comparative analysis demonstrates that the churches of Ani Cathedral, Harichavank, Marmashen, Gandzasar, Dadivank, and Gtchavank belong to the early medieval domed hall type. Their relationships are also reflected in proportional systems and compositional solutions. The cooperation between the master architects and stone carvers of Artsakh and Ani is examined through the example of the Bri Yeghtsi monastery complex, where a dated inscription mentions the Ani master architect Khachenik. He also created the memorial stelae of Bri Yeghtsi, whose decoration incorporates the Ani “picturesque style.” The emergence of this style in the 12th–13th centuries was largely associated with the urban culture of Ani, and through Ani craftsmen it spread to Artsakh as well. **Results:** The results of the study indicate that close cultural and

professional ties existed between the architectural schools of Artsakh and Ani-Shirak. It is important to emphasize their belonging to a single unified Armenian architectural tradition. Thus, it can be concluded that the architectural schools of Ani-Shirak and Artsakh, while preserving their local characteristics, developed within the framework of medieval Armenian architecture through mutual influences and creative collaboration.

Key words: *Architectural school, Ani, Artsakh, "Picturesque" Style, Composition.*

Citation: Kirakosyan L. *On the Relationships between the Architectural Schools of Artsakh and Ani-Shirak.*

// "Scientific Works" SHCAS of NAS RA. Vol. 2 (29). Gyumri. 2026, 113- 130 pp. :

DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-113

Ն Ա Ն Ա Ք Ա Ն. Արցախը հարուստ ճարտարապետական ժառանգություն ունի, որը ներկայանում է ինչպես քրիստոնեական, այնպես էլ նախաքրիստոնեական օրինակներով: 4-19-րդ դարերին վերաբերող հայ քրիստոնեական հուշարձաններն այդ ժառանգության ծանրակշիռ մասն են կազմում:

Անի-Շիրակի ճարտարապետական ժառանգությանը նախախորհրդային շրջանում անդրադարձել է դեռևս Ղևոնդ Ալիշանը [1]: Նա նախատեսել էր գրել պատմական Հայաստանի բոլոր 15 նահանգների մասին պատմա-աշխարհագրական բնույթի աշխատություններ, որոնք պետք է գետեղվեին 20-22 մեծադիր հատորներում: Շարքի առաջին գործն է «Շիրակ»-ը, որտեղ Ալիշանը հանգամանալից քննության է ենթարկել այդ գավառի պատմությունը, աշխարհագրությունը, ինչպես նաև անդրադառնում է երկրամասի ճարտարապետական հուշարձաններին:

Ճարտարապետական դպրոցի ակադեմիական հետազոտությունը սկսվել է Նիկողայոս Մառի պեղումներով: Այդ պեղումները հնարավորություն տվեցին պարզել քաղաքի ընդհանուր պատկերը, փողոցների համակարգը, ջրմուղի հիմնական ուղղությունները, բացվեցին հնագույն պարիսպներ, հրապարակներ, բնակելի թաղամասեր, հյուրատներ, կործանված բազմաթիվ եկեղեցիներ ու մատուռներ, մեծատունների շքեղ ապարանքների մնացորդներ, արհեստավորների գործատներ, հասարակ ժողովրդի հյուղակներ [22]: Անիի միջնադարյան ճարտարապետական ժառանգությանը անդրադարձել են նաև Օրբելին [24], Բունիաթովը [25]: Շիրակի ճարտարապետական ժառանգության նկատմամբ հետաքրքրությունը շարունակվում է նաև խորհրդային շրջանում [4: 8: 26: 20:19] :

Արցախի ճարտարապետության ակադեմիական ուսումնասիրությունը համեմատաբար ուշ է սկսվել, ինչը պայմանավորված էր պատմաքաղաքական բարդ իրադրություններով: Տարածաշրջանի երկարատև «արգելափակված» վիճակը զգալիորեն սահմանափակում էր ինչպես հայկական ճարտարապետական ժառանգության անմիջական ուսումնասիրության հնարավորությունները, այնպես էլ միջազգային գիտական հաղորդակցությունը՝ դժվարացնելով հուշարձանների համակարգված վերլուծությունն ու գիտական շրջանառության մեջ ընդգրկումը:

Չնայած դժվարին պայմաններին՝ ուսումնասիրություններ արվում էին: Արցախի ճարտարապետական ժառանգությանը նվիրված իրենց աշխատանքներում Ա. Յակոբսոնը [27], Վ. Հարությունյանը [9], Շ. Մկրտչյանը [12], Ս. Կարապետյանը [6] անդրադառնում են երկու դպրոցների միջև եղած փոխառնչություններին: Նրանք քննության են առել տարա-

ծաշրջանի ինչպես պաշտամունքային, այնպես էլ աշխարհիկ ճարտարապետությունը: Այդ աշխատությունները կարևոր նշանակություն ունեն Արցախի միջնադարյան ճարտարապետության գիտական ուսումնասիրման սկզբնական փուլերի համար:

1980-ական թվականներից սկսած՝ Արցախի ճարտարապետական ժառանգությունը հայտնվել է նաև արտասահմանյան հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Այդ ուղղությամբ առանձնապես կարևոր են Պաուլո Կունեոյի [14], Ալպագո Նովելլոյի, Ժան-Միշել Թիերիի [16], Պատրիկ Տոնապետյանի [15] և այլ գիտնականների ուսումնասիրությունները: Հատկանշական է, որ Պաուլո Կունեոն մասնագիտական գրականության մեջ առաջիններից էր, ով առանձնացրեց հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը՝ հայկական ճարտարապետական ոճի մեջ դիտարկելով որպես ինքնուրույն ճարտարապետական ուղղություն:

Անի-Շիրակի և Արցախի կարևորագույն հուշարձանների համեմատական քննությունը զարգացվել է հատկապես Մ.Հասրաթյանի [7] և Ա. Ղազարյանի աշխատություններում [18], որտեղ վերլուծության են ենթարկել երկու տարածաշրջանների հուշարձանների հորինվածքային, կառուցվածքային և գեղարվեստական ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Այդ հետազոտությունները հնարավորություն են տվել առավել ամբողջական պատկերացում կազմել հայկական միջնադարյան ճարտարապետության տարածաշրջանային դպրոցների ձևավորման և փոխազդեցությունների վերաբերյալ:

2000-ական թվականներից հետո Արցախի ճարտարապետական հուշարձանների հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքների ուսումնասիրությունը շարունակվել է նոր մեթոդաբանական մոտեցումներով: Ժամանակակից հետազոտություններում ուշադրության կենտրոնում են հայտնվել ոչ միայն հուշարձանների ճարտարապետական առանձնահատկությունները, այլև մշակութային ամբողջականության, տարածաշրջանային ինքնության և պատմամշակութային առնչությունների խնդիրները: Այս համատեքստում կարևոր նշանակություն ունեն Լ. Կիրակոսյանի [21], Հ. Պետրոսյանի [10] հրապարակումները, որոնցում Արցախի ճարտարապետական ժառանգությունը դիտարկվում է հայկական ճարտարապետական մշակույթի միասնական զարգացման համատեքստում:

Ներկայացված հետազոտության նպատակն է համալիր քննության ենթարկել Անի-Շիրակի և Արցախի ճարտարապետական դպրոցների փոխառնչությունները՝ դրանք դիտարկելով հորինվածքային, կառուցվածքային և գեղարվեստական առանձնահատկությունների համատեքստում: Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է Արցախի ճարտարապետական ժառանգության նկատմամբ վերջին տասնամյակներում իրականացվող համակարգված ուսնազություններով և այն հայկական միջնադարյան մշակույթից տարանջատելու՝ Ադրբեջանի կողմից դեռևս XX դարի երկրորդ կեսից վարվող քաղաքականությամբ, որն այսօր ստացել է առավել ընդգծված և վտանգավոր դրսևորումներ:

Այս պայմաններում առանձնակի կարևորություն է ստանում ակադեմիական և գիտականորեն հիմնավորված ուսումնասիրությունը, որի միջոցով հնարավոր կլինի բացահայտել Անի-Շիրակի և Արցախի ճարտարապետական դպրոցների միջև առկա պատմամշակութային ընդհանրությունները, տեղական և տեղագրական հանգամանք-

ներով պայմանավորված առանձնահատկությունները, ինչպես նաև փաստել դրանց պատկանելությունը հայկական միասնական ճարտարապետական ավանդույթին: Հետազոտությամբ հանրահռչակվում և մեկ անգամ ևս շեշտադրվում է Արցախի ճարտարապետական ժառանգության հայկական ինքնությունը՝ հնարավոր դարձնելով Ադրբեջանի կողմից օկուպացված Արցախի տարածքում գտնվող հայկական ճարտարապետական ժառանգության պահպանությունը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են համեմատական վերլուծության, տիպաբանական դասակարգման և բնօրինակային դիտարկումների մեթոդները, որոնք հնարավորություն են տվել բազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու խնդիրը և ձևակերպելու համապատասխան գիտական եզրահանգումներ:

Հորինվածքային առնչություններ

Անի-Շիրակի և Արցախի ճարտարապետական դպրոցների միջև հորինվածքային ընդհանրությունները դրսևորվում են հատկապես զարգացած միջնադարի եկեղեցաշինական հորինվածքների ձևավորման և զարգացման գործընթացներում: Այդ առումով ուշագրավ են Արցախի Գոչավանքի գլխավոր և Դադիվանքի հարավային եկեղեցիները, որոնք պատկանում են գմբեթավոր դահլիճի՝ մեկ զույգ մույթերով հորինվածքային ենթատիպին, որտեղ արևելյան մույթերը միավորված են խորանի անկյունների հետ: Նմանատիպ լուծումներ հանդիպում են նաև Անիի Տիգրան Հոնենցի և Պեմզաշենի Առաքելոց եկեղեցիներում:

Հորինվածքային տվյալ տիպը ծագում է Հայաստանի վաղ միջնադարյան դասական գմբեթավոր դահլիճներից, որոնց լավագույն օրինակներն են Արուճի տաճարը, Պտղնավանքի, Զովունիի և Դդմաշենի եկեղեցիները [9, էջեր 129-131] (նկ.1): Սակայն զարգացած միջնադարի ճարտարապետները չեն սահմանափակվել վաղ շրջանի հորինվածքի ուղղակի վերարտադրությամբ. նրանք ստեղծագործաբար վերամշակել են այն՝ աղոթասրահում՝ որմնամույթերի և արևմտյան պատի միջև տեղադրելով ավանդատներ: Արդյունքում ձևավորվել է նոր հորինվածքային տիպ՝ ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում ավանդատներով և արտաքուստ ուղղանկյուն ծավալով եկեղեցիներ:

Արցախում այս տիպը ներկայացնում են Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ և Դադիվանքի Արգուխաթունի եկեղեցիները, որոնք գիտական գրականության մեջ բնութագրվում են որպես «ներգծված խաչ» տիպի կառույցներ: Շիրակի ճարտարապետական միջավայրում նույնատիպ հորինվածքային առանձնահատկություններ դիտարկվում են Հառիճավանքի եկեղեցիներում: Նշված հուշարձանները իրենց հատակագծային, ծավալատարածական և համաչափական լուծումներով զգալիորեն մոտենում են կենտրոնական կառույցներին՝ պահպանելով գմբեթավոր դահլիճի ծագումնաբանական հիմքը:

Արցախի վանական համալիրներում լայն տարածում է ստացել նաև ուղղանկյուն խորանով թաղածածկ դահլիճի հորինվածքը: Այս տիպին են պատկանում Հանդաբերդի [10, էջեր 33,34], Եղիշա Առաքյալ վանքի, Գոչավանքի, «Բոի եղցի», «Օխտ եղցի» և Կոշիկ անապատի [10, էջ 34] եկեղեցիները, ինչպես նաև Խաթրավանքի [7, էջ 69] կողային մատուռները: Ուղղանկյուն խորանով հորինվածքային լուծումներ հանդիպում են նաև Անիի վիմափոր եկեղեցիներում, մասնավորապես Իգաձորի և Ծաղկոցաձորի եկե-

դեցիներում [26, էջեր 54, 58], ինչը վկայում է երկու ճարտարապետական դպրոցների միջև ձևաբանական ընդհանրությունների և փոխազդեցությունների մասին:

Հորինվածքային առնչություններ են արձանագրվում նաև երկու տարածաշրջանների աշխարհիկ ճարտարապետության մեջ, մասնավորապես՝ գավիթների: Գանձասարի, «Բռի եղցիի», Հոռեկավանքի, Խաթրավանքի, Հանդաբերդի վանքի գավիթներում կիրառված են խաչվող կամարներով ծածկի համակարգեր: Ծածկերի այսպիսի լուծումները սերում են ժողովրդական բնակելի տների «հազարաշեն» փայտածածկից՝ անցում կատարելով փայտից-քարին [23, էջեր 43-53] (նկ.2):

Կառուցվածքային և գեղարվեստական առնչություններ

Արցախի և Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների միջև առկա փոխառնչությունները դրսևորվում են ոչ միայն պաշտամունքային և աշխարհիկ կառույցների հատակագծային ու ծավալատարածական հորինվածքներում, այլև կառուցվածքային և գեղարվեստական ձևավորման սկզբունքներում: Երկու տարածաշրջանների հուշարձաններում նկատելի են ճակատային հարդարանքի, դեկորատիվ համակարգերի և գմբեթային լուծումների ընդհանրություններ:

Գանձասարի վանական համալիրի, Դադիվանքի և Գտչավանքի գլխավոր եկեղեցիների ճակատները մշակված են զույգ և եռանկյունաձև կտրվածքով խորշերով: Այս կառուցվածքային հանգույցը ձևավորվել էր դեռևս վաղ միջնադարում՝ հատկապես հորիֆսիմետիկ եկեղեցիների հորինվածքներում [17, էջ 72], լայն տարածում է ստացել զարգացած միջնադարում տարբեր տարածաշրջանների հուշարձաններում: Մասնագիտական գրականության մեջ այն ստացել է «հայկական խորշեր» անվանումը: Այսպիսի լուծումը պատահական չէր և թելադրված էր կոնստրուկտիվ մտահղացումներով: Խորանների և անկյունային ավանդատների միջև շաղախային մեծ զանգված էր ստացվում, և խորշերը զգալի թեթևացնում էին այդ ծանրությունը: Դրանք նաև ճակատներում հետաքրքիր լուսաստվերային արտահայտչականություն էին հաղորդում պատին:

Զարգացած միջնադարում պատի հարդարման համար օգտագործվել է դեկորատիվ կամարաշարի մոտիվը, որը հանդիպում է ինչպես Արցախի, այնպես էլ Անի-Շիրակի ճարտարապետական հուշարձաններում: Կամարաշարային հարդարանքի այս սկզբունքը բարձր զարգացում է ստացել Անիի Մայր տաճարում և Փրկչի եկեղեցում: Այստեղ այն ոչ միայն դեկորատիվ, այլև ճարտարապետական ծավալների ռիթմավորման և ճակատների պլաստիկ հարստացման միջոց է (նկ. 3):

Համեմատելի են նաև եկեղեցիների գմբեթները: Դրանց թմբուկները «պսակված» են հովհարաձև վեղարներով: Այսպիսի լավագույն օրինակները Արցախի ճարտարապետական դպրոցում ներկայացված է Դադիվանքի և Գտչավանքի գլխավոր եկեղեցիների գմբեթներով, իսկ Անի-Շիրակինը՝ Մարմաշենի վանական համալիրի և Ամբերդի եկեղեցու օրինակներով (նկ. 4): Հովհարաձև վեղարները շեշտում են գմբեթի ուղղաձիգությունը և կառույցների ընդհանուր ուրվագծային ամբողջականությունը: Ասվածը հատկապես ակնհայտ է անիական դպրոցի հուշարձաններում: Ինչպես նշում էր Լեոն՝ «Արցախի ճարտարապետությունը կրում է Բագրատունյաց ոճի կնիքը» [5, էջ 247]:

Դեկորատիվ հարդարանքի առանձնահատկությունները

Միջնադարյան հայկական ճարտարապետության դեկորատիվ համակարգում առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում եկեղեցիների մանրակերտ պատկերումները, որոնք կիրառվել են թե՛ որպես նվիրատվական խորհրդանիշ, թե՛ որպես ճակատային հարդարանքի բաղադրիչ և թե՛ որպես կտիտորական գաղափարի արտահայտություն [7, էջ 93]:

Արցախի ճարտարապետական դպրոցի հուշարձաններում մանրակերտերը հիմնականում ներառված են պատկերաքանդակային ամբողջական հորինվածքների մեջ և կրում են ընդգծված խորհրդանշական ու հիշատակումային բնույթ: Այս առումով հատկապես ուշագրավ են Դադիվանքի Կաթողիկեի և Գանձասարի վանական համալիրի Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու պատկերաքանդակները: Դադիվանքում հարավային և արևելյան ճակատների պատկերաքանդակները մեկ ամբողջական հորինվածք են կազմում պատուհանների և դրանց վերևում տեղադրված եկեղեցու մանրակերտերի հետ: Արևելյան ճակատի հորինվածքում Սուրբ Դադիի և իշխան Վախթանգի կերպարները ներկայացված են որպես միջնորդող կերպարներ, որոնց ձեռքերի ուղղվածությունը դեպի մանրակերտը ստեղծում է հստակ գաղափարական առանցք՝ շեշտադրելով նվիրատվության և հոգևոր հովանավորության գաղափարը [13, էջեր 109-106]: Հարավային ճակատում, իշխան Վախտանգի և Արգուխաթունի որդիների՝ Հասանի և Գրիգորի պատկերումը լուսապսակներով առանձնահատուկ պատկերազրական լուծում է, որը հետագոտողները կապում են նրանց հետմահու սրբացման կամ հիշատակի խորհրդանշական ընդգծման հետ [7, էջ 48]:

Գանձասարում կտիտորական քանդակները առավել մոնումենտալ են և սիմետրիկ: Եկեղեցու թմբուկի նիստերին պատկերված երկու տղամարդկային կերպարները, որոնք գլխավերևում պահում են եկեղեցու մանրակերտեր, ներկայացված են նույնատիպ դիմագծերով, հանդերձանքով և կեցվածքով: Այս մոտեցումը ոչ միայն ընդգծում է պատվիրատուների գաղափարական հավասարությունը, այլև ստեղծում է ճարտարապետական հորինվածքի ռիթմիկ ամբողջականություն: Մասնագիտական գրականության մեջ կերպարների նույնականացման վերաբերյալ կան տարբեր մեկնաբանություններ, սակայն բոլոր դեպքերում դրանք դիտարկվում են որպես կտիտորական պատկերաքանդակներ: Մի դեպքում դրանք եկեղեցու պատվիրատուներ Հասան Զալալ Դոլայի և նրա որդի Աթաբակի քանդակներն են [27, էջ 67], մյուս դեպքում՝ որպես պատվիրատուներ ներկայանում են Հասանի հայր Վախթանգը և որդին՝ Հասանը. ձախ կերպարը ներկայացնում է Վախթանգին, աջը՝ Հասանին [2]: Միաժամանակ, Գանձասարի Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ճակտոնների զագաթներին տեղադրված փոքր գմբեթավոր մանրակերտները հանդես են գալիս արդեն ոչ թե նվիրատվական, այլ ճակտոնազարդ դեկորի ձևով՝ ընդգծելով շենքի ծավալային ավարտը և հարստացնելով ուրվագծային ընկալումը:

Հառիճավանքի Սբ Աստվածածին եկեղեցում իրենց դեկորատիվ մշակմամբ առավել հարուստ են արևելյան և հյուսիսային ճակատները [13, էջեր 104, 105]: Իվանե և Զաքարե եղբայրների հարթաքանդակով արևելյան ճակատի կտիտորական ավանդական հորինվածքը ներկայացնում է դեմ առ դեմ կանգնած Զաքարյան եղբայրներին,

որոնց իրար մեկնած ձեռքերի վրա ժամանակին տեղավորված է եղել եկեղեցու մանրակերտը. «...արյանք քաջագոր սպասալարացն Զաքարէի և Իվանէի ունենալով ի ձեռին գիտքիկ եկեղեցի» [11, էջ 212]: Վերջինս այժմ չի պահպանվել: Մանրակերտի տեղում 1895 թվականին տեղադրվել է աստվածամոր մի մարմարե պատկեր [13, էջ 105] (նկ. 5): Այստեղ կարևոր է, որ կերպարները ներառված են խիստ հավասարակշռված և ճարտարապետորեն կարգավորված հորինվածքի մեջ, որտեղ առաջնային է ոչ թե դինամիկ արտահայտչականությունը, այլ իշխանական պատվիրատուի և եկեղեցու միջև գաղափարական կապի հանդիսավոր ներկայացումը:

Արցախի և Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների գեղարվեստական առնչությունների կարևորագույն դրսևորումներից մեկը «գեղատեսիլ ոճի» կիրառությունն է, որը միջնադարյան հայկական ճարտարապետության մեջ ձևավորվել է 12–13-րդ դարերում և հետագայում լայն տարածում ստացել: Այս ոճը, ունենալով լայն աշխարհագրական ընդգրկում՝ Բալկաններից և Արևելյան Եվրոպայից մինչև Անդրկովկաս ու Միջին Ասիա, Հայաստանում առավել վաղ արտահայտվել է Անիի քաղաքային մշակույթի միջավայրում [27, էջ 172]: Հայկական ճարտարապետության մեջ այն առանձնանում է բազմագունության, դեկորատիվ հագեցվածության, հարդարանքի տարրերի ասիմետրիկ տեղաբաշխման և ձևատների գեղարվեստական արտահայտչականության ուժեղացման միջոցով:

Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցում «գեղատեսիլ ոճը» դրսևորվել է հատկապես քաղաքային ճարտարապետության հուշարձաններում: Անիի Պարոնի պալատի ձևատը դրա բնորոշ օրինակներից է: ձևատի հարդարանքում կիրառված վարդագույն և սև քարե սալիկների շախմատաձև շարվածքը, ինչպես նաև մուտքի բացվածքի շուրջ ձևավորված ութաթև աստղերի և սև խաչերի համադրությունը ստեղծում են ընդգծված դեկորատիվ և գունային հակադրություն: Նման մոտեցումը վկայում է ձևատների ընկալման նկատմամբ նոր վերաբերմունքի մասին, երբ շինության արտաքին մակերեսը վերածվում է ինքնուրույն գեղարվեստական համակարգի: Անիի ճարտարապետության մեջ լայնորեն կիրառվել են նաև խճանկարային հնարքներ, բազմագույն քարերի համադրություններ և բարդ երկրաչափական նախշեր, որոնք շենքերին հաղորդել են հանդիսավորություն, պերճաշուքություն և տեսողական դինամիկա:

Նույն գեղարվեստական սկզբունքները զարգացում են ստացել նաև Հառիճավանքի ճարտարապետության մեջ: Վանքի Սուրբ Աստվածածին տաճարի թմբուկի հարդարանքում կիրառված են ներքին կենցաղային միջավայրից փոխառված տարրեր՝ պատերին կախված ափսեների նմանվող դեկորատիվ մոտիվներ, որոնք ճարտարապետական մակերեսին հաղորդում են կենդանի և պատկերավոր բնույթ: Այս մոտեցումը վկայում է, որ «գեղատեսիլ ոճը» միայն կառուցվածքային կամ գունային սկզբունք չէր, այլև առնչվում էր գեղարվեստական ընկալմանը:

Արցախի ճարտարապետության մեջ «գեղատեսիլ ոճը» ստացել է տեղական մեկնաբանություն՝ միավորելով բազմագունությունն ու հարուստ քանդակագործությունը: Դադիվանքի Կաթողիկե եկեղեցու ձևատներում բազմագույն քարերի կիրառությունը ստեղծում է արտահայտիչ գունային հակադրություն: Կաթնագույն ֆելզիտով իրա-

կանացված կամարաշարերը, շքամուտքերը և զարդաքանդակները առանձնանում են պատերի գորշավուն մակերեսների ֆոնին, իսկ բաց վարդագույն տուֆ քարերի ներմուծումը լրացուցիչ գեղարվեստական շեշտադրում է հաղորդում շինությանը: Այստեղ բազմագունությունը ոչ միայն դեկորատիվ միջոց է, այլև ճարտարապետական ծավալների ընդգծման կարևոր գործոն:

«Գեղատեսիլ ոճի» առավել ուշագրավ օրինակներից է Բոի եղցի վանական համալիրի ամենափոքր եկեղեցին, որի ճակատը ամբողջովին ծածկված է երկրաչափական և թռչնակերպ հարթաքանդակներով, խաչքարային մոտիվներով և բարդ զարդային համակարգերով [21, էջ 172]: Հատկապես շեշտված է արևմտյան շքամուտքը՝ պարանախյուս քանդակներով և շեղանկյուն ցանցով ծածկված տիմպանով: Ըստ արձանագրական տվյալների՝ եկեղեցին կառուցել է անեցի վարպետ Խաչենիկը, ինչը կարևոր վկայություն է Անի-Շիրակի և Արցախի ստեղծագործական դպրոցների անմիջական կապերի վերաբերյալ [3, էջ 155]: Վարպետի կողմից կիրառված խճանկարային հնարքները և «գորգային» հարդարանքի սկզբունքները ճակատին հաղորդում են բացառիկ հանդիսավորություն և պլաստիկ հարստություն (նկ. 6): Վարպետ Խաչենիկի անունը հիշատակված է նաև Բոի եղցի համալիրի կազմում գտնվող հարավարևմտյան կոթողի հեղինակային արձանագրության մեջ:

Նույն համալիրի չորրորդ եկեղեցու արևմտյան ճակատը նույնպես զարգացնում է այս գեղարվեստական մոտեցումները. այստեղ մուտքի տիմպանը զարդարված է շախմատաձև հարթաքանդակով, որի կենտրոնում տեղադրված է «ծաղկաձև խաչ» մոտիվը: Այս հորինվածքային և դեկորատիվ ընդհանրությունները վկայում են ոչ միայն մեկ վարպետի ստեղծագործական ձեռագրի, այլև ընդհանուր գեղարվեստական ուղղության տարածման մասին:

ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄ: Ուսումնասիրությամբ վավերացված է, որ Արցախի և Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների միջև ընդհանրություններն արտահայտված են հատակագծային և ծավալատարածական լուծումներում, գմբեթավոր համակարգերի կիրառության մեջ, կոնստրուկտիվ սկզբունքներում, շինարարական տեխնիկայում, ինչպես նաև դեկորատիվ հարդարանքում և զարդամոտիվներում: Երկու դպրոցներում էլ լայնորեն կիրառվել են կոնստրուկտիվ պատկերաքանդակները, եկեղեցիների մանրակերտերը, բազմագունության սկզբունքը և ճակատների հարուստ հարդարանքը:

Հատկանշական է նաև «գեղատեսիլ ոճի» տարածումն ու զարգացումը, որն առավել վաղ ձևավորվելով Անիի քաղաքային մշակութային միջավայրում, հետագայում անեցի վարպետների գործունեության շնորհիվ ներթափանցել է նաև Արցախ: Այս գործընթացը վկայում է ոչ միայն գեղարվեստական գաղափարների փոխանակման, այլև միջնադարյան հայկական ճարտարապետության ներսում մասնագիտական և ստեղծագործական ակտիվ կապերի գոյության մասին: Անիից Արցախ հրավիրված ճարտարապետների և վարպետների գործունեությունը նպաստել է շինարարական փորձի, դեկորատիվ ձևերի և հորինվածքային սկզբունքների տարածմանը՝ ձևավորելով մշակութային փոխազդեցության կայուն ավանդույթ:

Միաժամանակ, երկու դպրոցների միջև նկատվում են նաև որոշակի տարբերություններ: Անի-Շիրակի դպրոցին առավել բնորոշ են քաղաքային մշակույթին հատուկ դասական հավասարակշռվածությունը, հստակ համաչափությունը և ճարտարապետական ձևերի նրբագեղությունն ու վերասլացությունը, բարդ երկրաչափական և բուսական զարդաքանդակները, ներքին տարածության միասնականությունը:

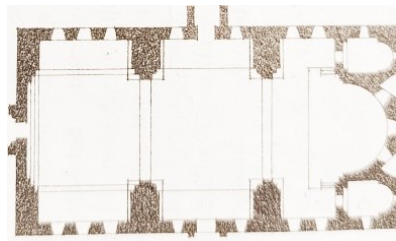
Արցախի ճարտարապետությունն առանձնանում է լեռնային միջավայրին համահունչ պլաստիկ արտահայտչականությամբ, ծավալների ազատ լուծումներով և հուշարձանների բնապատկերային ընկալմամբ: Արցախյան դպրոցում դեկորը հաճախ ավելի խորաքանդակային և արտահայտիչ է, երբեմն՝ ավելի ազատ հորինվածքով, լայն տարածում ունեն արձանագրային և թեմատիկ հարթաքանդակները:

Անի-Շիրակում հիմնականում օգտագործվել է սրբատաշ տուֆը՝ կարմիր, սև կամ դեղնավուն երանգներով, ինչն ապահովել է ճակատների հստակ մշակվածություն: Արցախում գերակշռել է տեղական կոպտատաշ կամ կիսամշակ քարերի կիրառությունը (շատ հաճախ կրաքարի օգտագործումը), մոխրագույն, կապտավուն և դեղնասպիտակավուն երանգներով, ինչը շինություններին տվել է ավելի խիստ և բնական տեսք:

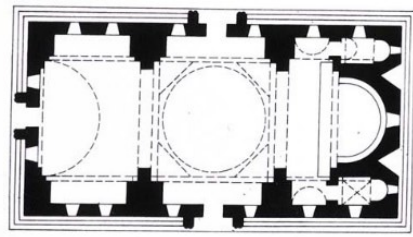
Արցախի և Անի-Շիրակի ճարտարապետական դպրոցների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք միջնադարյան հայկական ճարտարապետության միասնական մշակութային համակարգի փոխկապակցված և փոխազդող բաղադրիչներ են: Երկու դպրոցներն էլ, պահպանելով տեղական առանձնահատկությունները և ձևավորվելով տարբեր բնական, քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային միջավայրերում, զարգացել են ընդհանուր ազգային ճարտարապետական ավանդույթի շրջանակներում:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

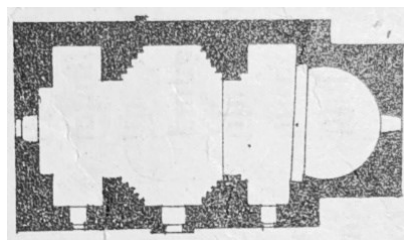
Վաղ միջնադար

1

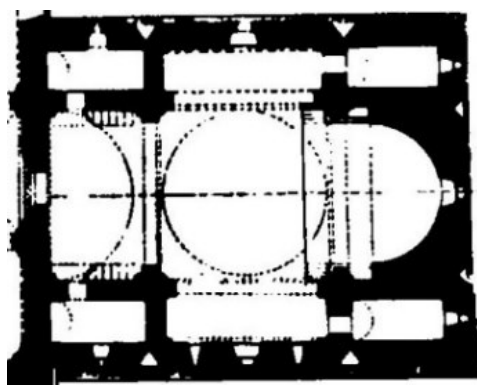

2

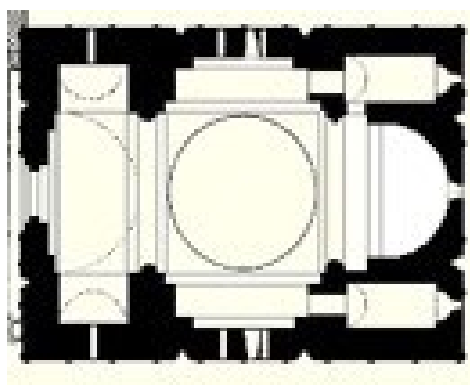

3

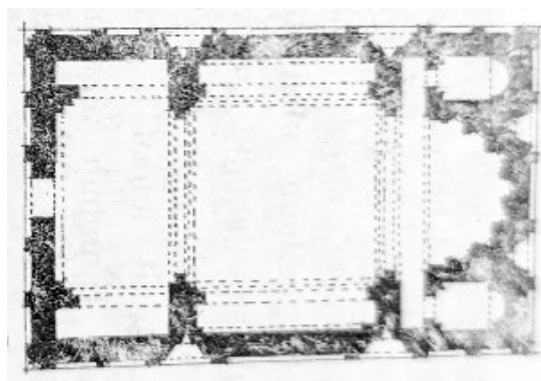
Զարգացած միջնադար

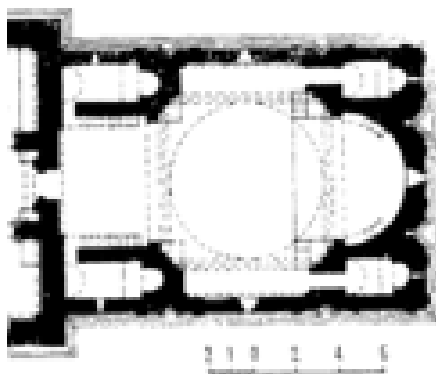
4

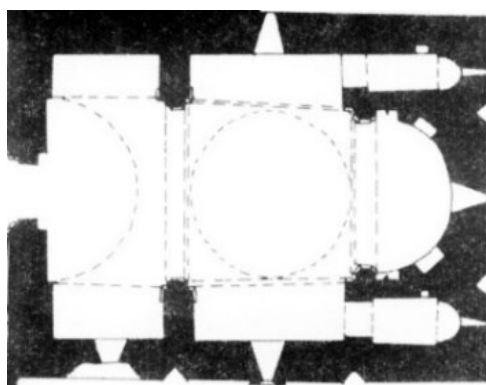
5

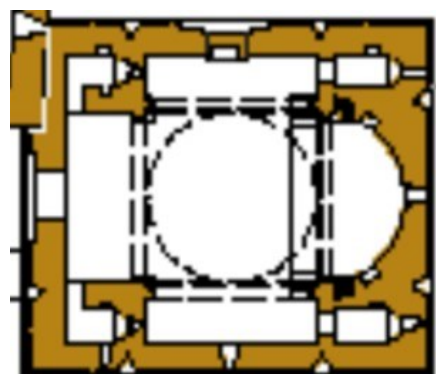
6

7

8

9

Նկար 1

1

2

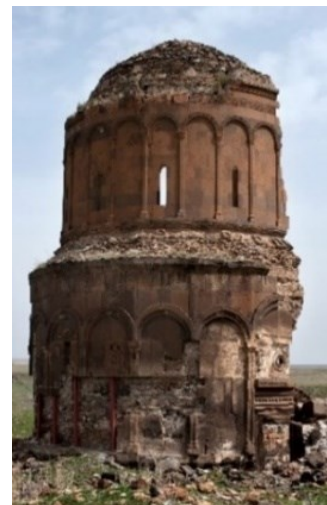

3

Նկար 2

1

2

3

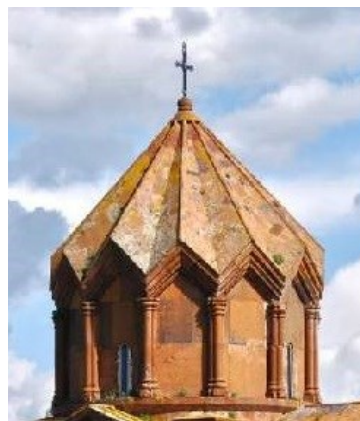

4

Նկար 3

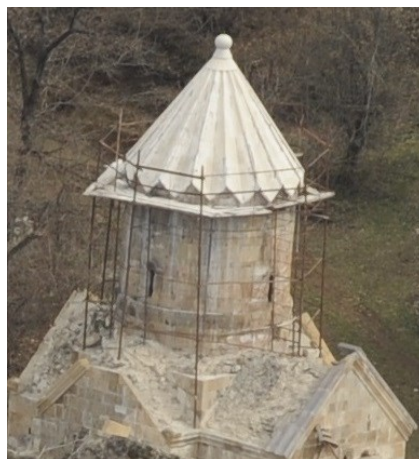
1

2

3

4

Նկար 4

1

2

3

Նկար 5

Նկար 6

ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Նկար 1. Եկեղեցիների դահլիճ գմբեթավոր հորինվածքային տիպի հատակագծային հորինվածքը.

Վաղ միջնադար - 1- Արուճի Սբ Գրիգոր, 2-Պտղոնի, 3-Զովունի:

Զարգացած միջնադար - **Անի-Շիրակ** 4-Հառիճավանքի Սբ Աստվածածին,

5-Անիի Տիգրան Հոնենցի, 6-Մարմաշենի Կաթողիկե:

Արցախ 7-Գանձասարի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ, 8- Գտչավանքի գլխավոր եկեղեցի,

9-Դադիվանքի Արգու Խաթունի եկեղեցի:

Նկար 2 - Գավիթների ծածկի համակարգը.

1 - Անիի Առաքելոց եկեղեցու գավիթ, 2- Գանձասարի Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու գավիթ, 3 - Խաթրավանքի գավիթ:

Նկար 3 - Դեկորատիվ կամարաշարի մոտիվը.

1- Անիի Մայր տաճար, 2- Անիի Փրկչի եկեղեցի: 3 - Գանձասարի Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի, 4 - Դադիվանքի Արգու Խաթունի եկեղեցի:

Նկար 4 - Եկեղեցիների վեղարների՝ հովհարաձև մշակումը.

Անի Շիրակ 1- Հառիճավանք, 2- Մարմաշեն:

Արցախ - 3-9- Գանձասար, 4 – Գտչավանք:

Նկար 5 - Նվիրատվական կտիտորական բարձրաքանդակները.

1- Հառիճավանք, 2 – Գանձասար, 3 - Դադիվանք:

Նկար 6 - «Բոի եղցի» վանքի փոքր եկեղեցու ճակատը: Խաչենիկ Անեցի վարդպետի ինքնագիրը:

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ու ն

1. **Ալիշան Ղ. Շիրակ. Տեղագրություն պատկերացոյց:** Վենետիկ: Սբ Ղազար: 1881: 192 էջ:
2. **Գանձասարի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթն ու քանդակային հորինվածքները:** Monument Watch: <https://monumentwatch.org/ru/> (ղիտվել է՝ 29.05.2026):
3. **Դիվան հայ վիմագրության: Պրակ 5. Արցախ /** կազմ. Ս. Բարխուդարյան: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1982: 348 էջ:

4. **Թորամանյան Թ.** Նյույթեր հայկական ճարտարապետության պատմության: Աշխատությունների առաջին ժողովածու: Երևան: Արմֆան: 1942: 403 էջ: Նույնի, Նյույթեր հայկական ճարտարապետության պատմության: Աշխատությունների երկրորդ ժողովածու: Երևան: Արմֆան: 1942: 403 էջ:
5. **Լեո. Իմ հիշատակարանը:** Շուշի: 1885:
6. **Կարապետյան Ս.** Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»: 288 էջ:
7. **Հասրաթյան Մ.** Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը: Երևան: ԳԱԱ հրատ.: 1992: 119 էջ:
8. **Հարությունյան Վ.** Անի քաղաքը: Երևան: Հայպետհրատ: 1964: 92 էջ:
9. **Հարությունյան Վ.** Հայկական ճարտարապետության պատմություն: Երևան: «Լույս»: 1992: 631 էջ:
10. **Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ.** Հանդարերդի վանքը և նրա պեղումները: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»: 2009: 108 էջ:
11. **Ջալալեանց Ս.** Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան: Մասն Ա: Թիֆլիս: 1842:
12. **Սկրոյան Շ.** Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները: **Lernayin Kharabakhi patmachartarapetakan hushardzannery.** Երևան: «Հայաստան» հրատ.: 1985: 354 էջ:
13. **Մնացականյան Ս.** Հայկական աշխարհիկ պատկերաբանդակը IV–XIV դարեր: Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.: 1976: 177 էջ:
14. **Cuneo P.** *L'architettura della scuola regionale di Ani nell' Armenia medievale*, Roma. Academia Nazionale dei Lincei. 1977. 80 p.
15. **Donabédian P.** *Ani Multicultural Milieu and New Trends in Armenian Architecture during Queen Tamar's Period* // International Conference “Ani at the Cross roads”, ed. by Z. Skhirtladze (Tbilisi, 17-18 November, 2017). Tbilisi. Ivane Javakhishvili State University. 2019. 121–152 pp..
16. **Thierry J.** *Propose de Quelques Monuments Chrétiens du Vilayet de Kars (IV)* // Revue des Études Arméniennes. Vol. 19. 1985. 285–323 pp..
17. **Еремян А.** *Храм Рипсимэ.* Ереван: Армгиз; 1955. 179 с.
18. **Казарян А.** *Церковная архитектура стран Закавказья VII века. Формирование и развитие традиции.* Т. 3, Москва. Локус Станди. 2012. с. 690. Նույնի: *Light in the Space of the Medieval Armenian Church: Evidence from the Cathedrals of Shirak and Ani of the X–XI Centuries*, // Light & Engineering. Vol. 31, no. 2. 2023. 67–76 pp.. <https://doi.org/10.33383/2023-017>
19. **Каковкин А.** *О датировке росписей храма св. Григория (1215 г.) в Ани, его часовни и притвора* // Византийский временник. Т. 48. 1987. 108–115 сс.
20. **Кипшидзе Д.** *Пещеры Ани:* (Материалы XIV Анийской археол. кампании 1915 г.). Ереван. Изд-во АН Арм ССР. 1972. 183 с.
21. **Киракосян Л.** *Церкви Арцаха типа сводчатого зала* // Армянский гуманитарный вестник, 1 (10), Арцах, Ереван. 2023. 249–264 сс.
22. **Марр Н.** *Ани. Книжная история города и раскопки на месте городища.* Ленинград–Москва: Гос. соц.-экон. изд-во; 1934. 134 с.
23. **Мнацаканян С.** *Архитектура армянских притворов.* Ереван: Изд-во АН Арм. ССР; 1953. 144 с.
24. **Орбели И.** *Ани. Краткий путеводитель по городу* // Анийская серия. № 4. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук; 1910.
25. *Памятники армянского искусства. Вып. 1: Ани. Дворцовая церковь* / под ред. Н. Я. Марра; по обмерам и чертежам Н. Г. Буниатова. Петроград: Анийский музей древностей; 1915.
26. **Токарский Н.** *По страницам истории армянской архитектуры.* Ереван: Айастан. 85 с.
27. **Якобсон А.** *Некоторые закономерные особенности средневековой архитектуры Балкан, Восточной Европы, Закавказья и Средней Азии* // Византийский временник. Т. 33. Москва. 1972. 166–189 сс. Նույնի. *Из истории армянского средневекового зодчества* // Вестник общественных наук. №12. 1977. 59–76 сс.

References

1. Alishan, G. Shirak. Illustrated Topography, [*Shirak. Teghagrut'wn Patkerats'oyts*]: Venice: St. Lazarus Press; 1881. 192 p. (in Armenian)
2. The Dome and Sculptural Compositions of the Church of St. John the Baptist of Gandzasar. [*Gandzasari S. Hovhannes Mkrtich Yekeghets'u Gmbetn u Qandakayin Horinvats'qneri*]: Monument Watch. Available from: Monument Watch (accessed May 29, 2026).
3. Corpus of Armenian Inscriptions. Fascicle 5: Artsakh. [*Divan Hay Vimagrut'yan, Prak V. Artsakh*]: Compiled by S. Barkhudaryan. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR; 1982. 348 p. (in Armenian)
4. Toramanyan, T. Materials for the History of Armenian Architecture. [*Nyuter Haykakan Chartarapetut'yan Patmut'yan*]: Vol. 1. Yerevan: Armfan; 1942. 403 p. (in Armenian)
5. Toramanyan, T. Materials for the History of Armenian Architecture. . [*Nyuter Haykakan Chartarapetut'yan Patmut'yan*]: Vol. 2. Yerevan: Armfan; 1942. 403 p. (in Armenian)
6. Leo. My Memoirs. [*Im Hishatakarany*]. Shushi. 1885. (in Armenian)
7. Karapetyan, S. Monuments of Armenian Culture in the Regions Annexed to Soviet Azerbaijan. [*Hay Mshakuyti Hushardzannery Khorhrdayin Azerbaijanin Brnaktsvats Shrijannerum*]. Yerevan: NAS RA Publishing House "Gitutyun", 288 p. (in Armenian)
8. Hasratyan, M. The Artsakh School of Armenian Architecture. [*Haykakan Chartarapetut'yan Artsakhi Dprotsy*]. Yerevan: Publishing House of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia; 1992. 119 p. (in Armenian)
9. Harutyunyan, V. The City of Ani. [*Ani Qaghaky*]. Yerevan: Haypethrat; 1964. 92 p. (in Armenian).
10. Harutyunyan, V. History of Armenian Architecture. [*Haykakan chartarapetutyan patmutyun*]. Yerevan: Luys Publishing House; 1992. 631 p. (in Armenian)
11. Petrosyan, H., Kirakosyan, L., Safaryan, V. The Monastery of Handaberd and Its Excavations. [*Handaberdi vanke yev nra peggumneri*]. Yerevan: NAS RA Publishing House "Gitutyun"; 2009. 108 p. (in Armenian).
12. Jalaleants S. Journey to Greater Armenia. [*Chanaparhordutyun i Metsn Hayastan*]. Part I. Tiflis; 1842. (in Armenian).
13. Mkrtchyan, Sh. Historical and Architectural Monuments of Nagorno-Karabakh. [*Lernayin Karabakhi patmachartarapetakan hushardzannery*]. Yerevan: Hayastan Publishing House; 1985. 354 p. (in Armenian)
14. Mnatsakanyan, S. Armenian Secular Relief Sculpture, 4th–14th Centuries. [*Haykakan ashkharhik patkeraqandaky. IV–XIV darer*]. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR; 1976. 177 p. (in Armenian)
14. - 16. See the Armenian reference list (in English)
17. Eremyan A. The Hripsime Temple. [*Khram Ripsime*]. Yerevan: Armgiz; 1955. 179 p. (in Russian)
18. Kazaryan, A. Church Architecture of the Countries of in the Seventh Century: Formation and Development of Tradition. [*Tserkovnaya arkhitektura stran Zakavkazya VII veka. Formirovanie i razvitie traditsii*]. Vol. 3. Moscow: Locus Standi; 2012. 690 p. (in Russian). Kazaryan A. Light in the Space of the Medieval Armenian Church: Evidence from the Cathedrals of Shirak and Ani of the 10th–11th Centuries. *Light & Engineering*. 2023;31(2):67–76. doi:10.33383/2023-017.
19. Kakovkin, A. On the Dating of the Paintings of the Church of St. Gregory (1215) in Ani, Its Chapel and Narthex. [*O datirovke rospisey khrama sv. Grigoriya (1215 g.) v Ani, ego chasovni i pritvora*]. *Vizantiyskiy Vremennik*. 1987; Vol. 48. 108–115 pp. (in Russian)
20. Kipshidze, D. The Caves of Ani (Materials of the 14th Ani Archaeological Campaign of 1915). [*Peshcher Ani: Materialy XIV Aniyskoy arkheologicheskoy kampanii 1915 g.*]. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR; 1972. 183 p. (in Russian)
21. Kirakosyan, L. Churches of Artsakh of the Barrel-Vaulted Hall Type. [*Tserkvi Artsakha tipa svodchatogo zala*]. *Armenian Humanitarian Bulletin*. 2023;1(10). 249–264 pp.. (in Russian)
22. Marr, N. Ani: The Documentary History of the City and Excavations at the Site. [*Ani. Knizhnaya istoriya goroda i raskopki na meste gorodishcha*]. Leningrad–Moscow: State Socio-Economic Publishing House; 1934. 134 p. (in Russian)

23. **Mnatsakanyan, S.** Architecture of Armenian Gavits (Narthexes). [*Arkhitektura armyanskikh pritvorov*]. Yerevan: Academy of Sciences of the Armenian SSR; 1953. 144 p. (in Russian)
24. **Orbeli, I.** Ani: A Brief Guide to the City. *Ani*. [*Kratkiy putevoditel po gorodu*]. In: *Ani Series*. No. 4. Saint Petersburg: Printing House of the Imperial Academy of Sciences; 1910. (in Russian)
25. Monuments of Armenian Art. Issue 1: Ani, the Palace Church. [*Pamyatniki armyanskogo iskusstva. Vyp. 1: Ani. Dvortsovaya tserkov*]. Marr NY, editor; based on surveys and drawings by Buniatov NG. Petrograd: Ani Museum of Antiquities; 1915. (in Russian)
26. **Tokarsky, N.** Pages from the History of Armenian Architecture. [*Po stranitsam istorii armyanskoy arkhitektury*]. Yerevan: Hayastan Publishing House; 85 p. (in Russian)
27. **Yakobson A.** Some Regular Features of Medieval Architecture in the Balkans, Eastern Europe, Transcaucasia and Central Asia. [*Nekotorye zakonomernye osobennosti srednevekovoy arkhitektury Balkan, Vostochnoy Evropy, Zakavkaz'ya i Sredney Azii*]. *Vizantiyskiy Vremennik*. 1972; 33:166–189. (in Russian)
28. **Yakobson, A.** From the History of Medieval Armenian Architecture. [*Iz istorii armyanskogo srednevekovogo zodchestva*]. *Vestnik Obshchestvennykh Nauk*. 1977, (12): 59–76 cc.. (in Russian)

Ընդունվել է / Received on: **10. 06. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **01. 07. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **12. 08. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Լյուբա Վլադիմիրի ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ՝ ճարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ճարտարապետության և շինարարության ազգային համալսարան, Երևան, ՀՀ,
Էլ. huugն՝ kirakosyanlyuba@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5612-6177>:

Lyuba Vladimir KIRAKOSYAN – Doctor of Architecture, professor
National University of Architecture and Construction,
e-mail: kirakosyanlyuba@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-5612-6177>.